

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

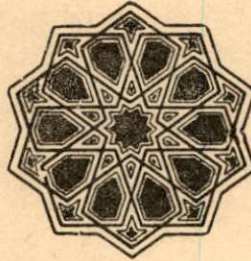
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslamda Hayır İşleri</i>	1
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Gerilemesi</i>	15
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Temizlik ve Çeşitleri</i>	57
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Garânik Meselesinin İstismar- cuları</i>	69
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İnsan Olma Yolu</i>	93
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Terbiye Kuralları</i>	127
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri</i>	151
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Anayasanın Sosyo-Juri- dik Eleştirisi</i>	163
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Okulda Çocuğun Düşünce ve Davra- nışını Etkileyen Faktörler ve Rehberlik</i>	167
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Çocukluk Dönemi Dini</i>	175
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Ateizm ve Çıkmazları</i>	187
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Din ve Felsefeye Göre Tanrı</i>	205
Doç. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Ku- ramı</i>	221
Doç. Dr. Ethem RUHİ FIĞLALI, <i>İbn Sadru'd-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi</i>	249
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Tercümânü'l-Ümem</i>	277
Doç. Dr. Kemal IŞIK, <i>Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl B. Ata ve Büyük Günah Meselesi</i>	337
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Anadolu Selçukluları Devrinde Ti- cari Hayat</i>	359
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi</i>	375

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Cihad TUNÇ, <i>Töbe Hakkında Bazı Meseleler</i>	389
Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Tasavvuf</i>	413
Ass. Münir ATALAR, <i>Osmanlı Padişahları</i>	425
Dr. Mehmet BAYRAKDAR, <i>Yeni Felsefe ve Yeni Felsefeciler</i> .	461
Doç. Dr. Beyza BİLGİN, <i>Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri</i>	469
Ass. Ruhi KALENDER, <i>15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları</i>	485
Esat KILIÇER, <i>İslâmda Aile Plânlaması</i>	491
Dr. M. Cemal SOFUOĞLU, <i>Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri</i>	533
I. GOLDZİHER, <i>İslamiyetin İlk Zamanlarında Zühd.</i> Çev. Dr. Hayrani ALTINTAŞ	539
Afif Abdu'l-Fettah TABBARA, <i>Hz. İbrahim (A.S.) Çeviren Dr. Mehmet AYDIN</i>	547
Antoine VERGOTE, <i>Ergenlikte Din.</i> Çev. Dr. Erdoğan FIRAT ..	583
Muhammed TALBI, <i>Bid'atlar</i> Çev. Dr. Mehmet ŞİMŞEK	593
Louis GARDET, <i>İslâm "Din İlimleri" İçinde İlm-i Kelâmın Yeri Üzerinde Bazı Düşünceler</i> Çev. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU .	609

KİTAP TANITMA

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslamic Medicine</i>	621
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Fıkhü'l-İmam el-Evzâ'i Evzâ'i. Evvelu Tedvin Li-Fikhi'l-İmam</i>	623
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Problemi (Mutezile Çözümü)</i>	627
Ahmet KOCA, <i>Fakültemiz Kütüphanesine Gelen Kitap ve Dergiler</i>	631

TÖVBE HAKKINDA BAZI MESELELER

Doç. Dr. Cihad TUNÇ

İslâm Dini, insanı mükellef tutarken, mukaddes emâneti¹ kendisine vereceği bu varlığı diğer yaratıklar arasından seçip çıkarmış² ve onu yüzünde halife³ kıldığını haber vermişti. Çünkü kendisine verilen aklı selim, irade ve temyiz kudreti sayesinde her söyleneni anlayabilecek, mes'uliyetini idrak edip verilen mukaddes emâneti yüklenebilecek, faydası olan iyiyi, güzeli ve hayırlı işleri, zararı dokunan kötüden, çirkinden ve şerden ayırdedebilecek bir olgunluk derecesine ulaşacak duruma gelecekti. Bununla beraber o, kendisinde meydana gelen bu mes'uliyet şuurunun neticesi olarak yaptığı iş ve davranışlarından bizzat kendisi sorumlu tutulacaktı. Bir başkasının yaptığı iş ve davranıştan kendisi mes'ul olmadığı gibi, kendi yaptığından da bir diğeri sorumlu olmayacaktı. Nitekim Yüce Allah İsrâ suresinin 15. âyetinde "kimse, kimsenin günahını çekmez" diye buyurmaktadır.

Ayrıca Yüce Rabbimiz: "İnsana ancak kendi yaptığının karşılığı verilir"⁴; "Allah kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz. Herkesin yaptığı iyilik kendi lehine, işlediği kötülük ise kendi aleyhinedir"⁵; "Ey insanlar, Rabbinize karşı gelmekten sakının! Babanın oğlu için, oğlun da babası için bir şey ödeyemeyeceği günden korkun"⁶; "İnanmış olarak sâlih amel (yararlı işler) işleyenin ameli (yaptıkları) inkar edilmeyecektir, Biz onu yazmaktayız"⁷; "Onların işlediklerinden

1 33. Ahzâb/72: "Doğrusu Biz, sorumluluğu göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zâlim ve çok câhil olan insan ise onu yüklenmiştir."

2 95. Tîn/4: "Biz insanı en güzel şekilde yarattık."

3 2. Bakara/30: "Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife varedeceğim demişti"

...

4 53. Necm/39.

5 2. Bakara/286.

6 31. Lokmân/33.

7 21. Enbiyâ/94.

hiç bir şeyi eksiltmeyiz. Herkes kendi kazancına bağlıdır (kendi kesbettiğine bir rehinedir)⁸; “Kim zerre ağırlığınca bir iyilik yaparsa, onu görür; kim de zerre ağırlığınca bir kötülük yapmışsa, onu görür”⁹, buyurmaktadır.

Şu halde Allah’ın emirlerine ve yasaklarına muhatap olan insan, ancak kendi düşünce ve davranışlarından, bizzat kendisinin yaptığı işlerden sorumlu olacaktır. Kendisine verilen kudret ve iradesiyle iyi ve kötü, faydalı ve zararlı karşısında durumunu tetkik eder ve bu araştırması neticesinde hür ve serbest olarak hareket eder. Bununla beraber o, bu hareketleri ve tercih edişi sırasında bir takım kusur ve kabahatlerden, hata ve sürümlerden de tamamen uzak kalmaz.

Hatta, bu saydıklarımız insanın yaradılışında mevcuttur; nitekim ‘Hatasız insan olmaz’ sözü de bunu açıkca ortaya koymaktadır. Ancak bu hatanın, hata olduğunu bilip hemen ondan dönmek, bu kusur ve kabahatta ısrar etmemek, yani tövbe etmek lâzımdır. Hiç kusur ve kabahat işlememek melekların vasfı olduğu gibi, yalnız kötülük için çalışmak, zararı telâfi etmek yoluna gitmemek diğer bir deyişle, zararı kâra dönüştürmemek de Şeytan’a mahsustur. Düştüğü kötülükten sonra hemen iyiliğe yönelen ise, insan oğludur. İnsan tabiatına şehvet ve gazab gibi şeyler de yerleştirilmiştir ki, bunlar kötüye kullanıldığında insan kusur ve kabahat işleyerek günaha girmiş olur. Ayrıca insanın tabiatında hayvaniyet¹⁰ ve melekîyet diyebileceğimiz iki özelliği daha vardır ki, her insan bunlardan melekîyet vasfını tercih ederek nefsini temizleyip arıtarak kendini meleklerle veya Hz. Âdem’e nisbet edebilir, veyahut da nefsini kötülüklerle gömerek Şeytan’a nisbet edebilir. Diğer bir deyişle işlediği kusura tövbe eden Hz. Âdem’in evladı olduğunu göstermiş olur; zira Hz. Âdem “ze lîle”¹¹ denilen kabahatı işledikten sonra hemen pişman oldu, yani işlediği işin kabahat olduğunu, günah işlediğini anlayıp kabul etti, kabahatını itiraf edip bu işin kendisini Rabbinden uzak kılan bir hareket olduğunu idrak ederek nâdim oldu ve bu nedamet ateşiyle yanıp dururken tövbe etti; sonra Rabbi de onu bağışladı. Â’râf suresinin 23. âyetinde Hz. Âdem’in bu pişmanlığı şöyle ifade edilmektedir: “Rabbimiz kendimize yazık ettik, bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen, biz kaybedenlerden (zarara uğrayanlardan) oluruz.” Demek ki, Hz.

8 52. Tûr/21.

9 99. Zilzal/7-8.

10 91. Şems/7-9: “Kişiyi ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki, kendini arıtan saadete ermiştir.”

11 2. Bakara/36: “Şeytan oradan ikisinin de ayağını kaydirttı....”.

Âdem, âyette ifade edildiği gibi yaptığı işin kabahat olduğunu, Allah'ın emrine karşı geldiğini anlayıp kabul ve itiraf ederek Rabbine yönelip tövbe etti. İşte bundan sonradır ki, Yüce Allah Bakara suresinin 37. âyetinde Hz. Âdem'in tövbesini kabul ettiğini haber veriyor: "Âdem Rabbinden emirler aldı, onları yerine getirdi, Rabbi de bunun üzerine tövbesini kabul etti, şüphesiz O, tövbeleri daima kabul edendir, merhametli olandır."

Fahreddin er-Râzî (ö.606/1209), *Tefsir-i Kebîr*'inde bu âyetteki "Emirler aldı" cümlesini şöyle dört şekilde açıklamaktadır: "1- Buradaki "emirler" doğrudan doğruya tövbenin hakikatını öğretmeyi murad etmek değil, belki de işlenmiş günah üzerine tenbihdir ki, bu suretle Hz. Âdem açıkca tövbe edenlerden oldu. 2- Yüce Allah ona, tövbenin vücûbiyetini ve kabul olunacağını, büyük veya küçük günah işleyen bir kimse gibi öğretti; sonra Hz. Âdem yaptığına pişman oldu ve o günaha dönmemeye azmetti ve O'na tövbe ettim dedi. Allah da ona: *فقلتى آدم من ربه كلمات* buyurdu, yani kelimeler alıp kabul etti ve onunla gerekeni yaptı. 3- Yüce Allah büyük nimetleriyle ona hatırlattı, işte bu tövbe etmeye kuvvetli bir sebep oldu. 4- Allah ona kelâmı öğretti, sanki onunla tövbe hasıl olsun ve bu tövbenin kemâline sebep olsun"¹².

Dğer taraftan kusur ve kabahatinde ısrar eden, kendini Şeytan'a uymakla tescil ettirmiş olur¹³. Sırf iyilik yapmakla meleklere nisbet edilmeye gelince, bu pek kolay bir iş değildir. Çünkü **Gazzâlî**'nin (ö.505/1111) *İhyâ*'da¹⁴ belirttiği gibi Hz. Âdem'in hamuru sağlam bir şekilde iyilik ve kötülük¹⁵ macunuyla mayalanmıştı. İnsan oğlunu bu kötülüğünden pişmanlık ateşi veya Cehennem ateşi kurtarır. Şeytan'ın kötülüğünden insan cevherini kurtarmak için ateşte yanmak zaruri görünüyor; ama insana düşen vazife bu iki ateşten kolay olanı tercih etmektir. Ölümle insanın iradesi veya tercih hakkı elinden alınmadan önce, bu iki ateşten kolay olanını seçip, tövbe ve pişmanlık tarafını tercih ederek, bunun ateşinde yanması gerekir. Çünkü iradesi dışında kalan ve tercih hakkı tanımayan âhirete intikal ettikten sonra, artık insanın elinde bir şey kalmaz; bundan sonra, ya yaptıklarının mükafatını görüp saadete erer veya yaptıklarının cezasını çekmek üzere Cehennemde azabla karşı karşıya

12 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (veya *et-Tefsîru'l-Kebîr*), III, s. 19, Mısır 1938.

13 2. Bakara/34: "Meleklere, "Âdem'e secde edin" demiştik, İblis müstesna hepsi secde ettiler, o ise kaçındı, büyüklük tasladı ve inkar edenlerden oldu".

14 Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, IV, s. 4, Kahire 1967.

15 91. Şems/7-9.

kalır. İşte bunun içindir ki, şöyle denilebilir: Bir bakıma insanın hem dünyada hem de âhirette mutlu olabilmesi kendi elindedir, zira tövbe kapısı daima açıktır. Yeter ki, insan uyanık olup bundan faydalanmasını bilsin.

İslâm Dini kişinin sadece zarurî ihtiyaçlarını kabul ederek ruhî ve nefsi ihtiyaçlarını da göz önünde tutup bunları düzene sokmakla kalmaz, o kişinin yanlış günah işleyebileceğini de kabul eder. Yanılarak ve unutarak gaffletle yapılan hataları kasıd olmadıkça bağışlayıp affeder. Nitekim: “Ümmetimden unutkanlık ve yanlışlık mes’uliyetleri kaldırılmıştır”¹⁶ hadîsi bunun açık bir delilidir.

Günah’a¹⁷ gelince, tövbe kapısı her an için, nedamet duyup pişman olan herkese sonuna kadar açıktır. Onları bu kapıdan hiç kimse geri döndüremez. Allah ile kul arasında kapalı bir kapı bulunmadığı gibi, bu kapıyı aralayacak bir aracı da yoktur. Günah işleyen bir kimse zulmet içinde kalmaya mahkum edilmiş, lanetlenmiş, islâmın ışığından uzak bir yaratık değildir. Kim olursa olsun, pişman olup tövbe ederse, Yüce Allah’ın huzuruna vasıtasız olarak girebilir. Yüce Rabbimiz ona rahmet ve affını ihsan ederek sâlih, temiz mü’minler sınıfına girmeyi nasib eder. Yeter ki, kul günahında hâlâ ısrar edip durmasın ve başka başka yeni günahlar, kabahatlar işlemez. İşte Cenab-ı Hak bu mânada “Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin, doğrusu kâfirlerden başkası Allah’ın yardımından ümidini kesmez”¹⁸ buyurmaktadır. Tövbenin müslümanlara tanıdığı bu imkanları kullanmamak, hata ve günahında ısrar edip duranların işidir. Bu kurtuluş kapısını çalmamak akıl ve idraktan yoksun olanlara mahsus olsa gerektir. Halbuki Yüce Allah: “Ey inananlar! saadete ermeniz (yani korktuğunuzdan emin ve umduğunuza nâil olmak) için hepiniz tövbe ederek Allah’ın hükmüne dönün”¹⁹, “Rabbimiz inandık, artık bizi bağışla, bize acı, Sen acıyanların en iyisisin”²⁰ buyurmakla tövbe etmenin gerekli olduğunu, affedip bağışlayanın da ancak ve ancak Kendisi olduğunu haber vermektedir. Sevgili Peygamberimiz de: “Âdem oğlunun hepsi hata edicidir; hata edenlerin en hayırlısı tövbe edenlerdir”²¹, diyerek tövbenin lüzumuna işaret etmektedir. Ayrıca Ebû Hureyre, Rasûlullâhın şöyle dediğini rivayet ediyor: “Nefsim elinde bu-

16 İbn Mâce, Sunen, I, s. 659, Fuad Abdu’l-Bâki neşri, Mısır 1952-53.

17 Bu hususta “Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi” adlı, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XXIII, s. 325-342, Ankara 1978 deki makalemize bakınız.

18 12. Yûsûf/87; 39. Zümer/53.

19 24. Nûr/31.

20 23. Mu’minûn/109.

21 İbn Mâce, Sunen, II, s. 1420.

lunan Allah'a yemin ederim ki, eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah muhakkak sizleri yok ederdi de, fertleri günah işleyip Allah'tan mağfiret dileyecek ve Allah'ın da kendilerine mağfiret edeceği bir millet getirirdi".²² Öyleyse insana düşen, hemen tövbe edip Allah'a dönmek ve O'ndan rızasını ve bağışlamasını dilemektir. İşte bu ve benzeri pek çok hususlardan dolayı dinimizde tövbenin yeri ve önemi pek büyüktür.

Tövbenin Tarifleri

Yaptığımız bu kısa "Giriş" bölümünden sonra tövbenin tarifleri üzerinde durmak isteriz:

a) **Lügat mânası:** t v b üçlü kökünden gelen tövbe kelimesi: rücu etmek geri dönmek, pişman olmak nedamet duymak, yaptığı günahı bırakıp Allah'a yönelmek mânalarını ifade eder. Asıl anlamı rücu etmek, dönmek olan tövbe kelimesinin kökünden türeyen ve Kur'an-ı Kerimde geçen "Tevvâb" kelimesi, tövbe işini çok çok yapan anlamındadır. Yüce Allah'ın sıfatı olarak "et-Tevvâb" ise, itaata yönelerek Allah'a dönen kişinin istediği bağışlanmayı kabul edip onu huzuruna alan ve onu affeden mânasıdır. Bu itibarla tövbe kul hakkında günahlardan dönmeyi, Yüce Rabbimiz hakkında da cezalandırmaktan dönmeyi ifade eder, yani kul Rabbine döner, Rabbi de onun bu yönelişini kabul eder ve onu cezalandırmaktan vaz geçer. İşte bu mânada et-Tevvâb sıfatı, kullarının tövbelerini her yönelişlerinde rahmet ve mağfiretiyle kabul eden demektir. Tövbe (تَابَ) fiili hem geçişsiz, hem de 'alâ edatı ile geçişli olarak kullanılır. Allah ve kul hakkında müşterek olan tövbe tâbiri işte bu farkla birbirinden ayrılır ki, Allah hakkında her zaman 'alâ edatıyla kullanılır: meselâ, تاب الله على العبد denince, "Allah kulunu tövbe etmeye muvaffak kıldı, kul da tövbe etti" demektir. Nitekim Tövbe suresinin 117. âyetinde « لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ... » ve aynı surenin 118. âyetinde « ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا... » görüldüğü üzere fiil mef'ûlüne 'alâ edatıyla geçmekte ve birinci âyette: "Andolsun ki Allah Peygamberin, muhâcirlerle ensârın tövbelerini kabul etti", ikincisinde de: "Allah tövbe ettikleri için onların tövbelerini kabul etmiştir, çünkü O, tövbeleri çok çok kabul eden ve merhametli olandır" anlamına gelmektedir.

Bu fiil "Allah'a tövbe etmek" anlamında ya doğrudan doğruya kullanılır, veya ilâ edatıyla kullanılır: misâl, Nisâ suresinin 18. âyetinde

22 Muslim, el-Câmi'u's-Sahih, VIII, s. 240 (M. Sofuoğlu tercemesi), İstanbul 1970.

قال إني تبت الآن ثم ان ربك للذين عملوا السوء بجهالة ثم تابوا من بعد ذلك .. 119. âyetinde “Nitekim Rabbin, bilmeyerek kötülük işleyip ardından tövbe eden ve islâh olanlardan yanadır” ibarelerinde olduğu gibi geçişsiz şekli görülmektedir.

Şu âyetlerde de ilâ edatıyla geçmektedir: Furkân suresi 71. âyet: “Şüphesiz O, gereği gibi Allah’a yönelmiş (tövbe etmiş) olur” ve Nûr suresi 31. âyet: “Hepiniz tövbe ederek Allah’ın hükmüne dönün...”

Türkçe sözlükte de tövbe kelimesinin karşısında şu açıklamayı buluyoruz: “İşlenmiş bulunan bir günah veya suçu bir daha işlemeyeceğini kararlaştırıp söylemek; ‘Tövbeler olsun, tövbeler tövbesi’ gibi deyimler ise, bir kimsenin yaptığı bir işten çok pişman olup bir daha yapmamak kararında olduğunu anlatır.”

b) Dinî mânası: yapılan kötülüğü, işlenen günahı veya kabahatı Allah yönünden, affedip bağışlamak; kul yönünden, yaptığının kabahat veya günah olduğunu bilip, onu bırakıp terkederek Allaha dönmek, yani O’nun emirlerine uymak ve yasak ettiği şeylerden kaçınmak suretiyle Allah’a sığınarak O’ndan affetmesini, bağışlamasını dilemek, yaptıklarından pişman olduğunu da belirterek yalnız O’na yalvarmak demektir. İşte bu mânada tövbe sırf Allah’ın rızasını kazanmak için yapılır. Meselâ bir kabahatı, sözgelisi içki içmeyi sırf bedenine yapmış olduğu bir zarardan dolayı veya malına yahut da şerefine zararı dokunduğu için terketmekte olduğu gibi, Allah rızası ve Allah korkusu düşünülmeyecek olursa, bu gerçek mânada tövbe sayılmaz; çünkü yaptığı işin günah olduğunu, kusur veya kabahat olduğunu, suç işlediğini kabul etmekle tövbe başlar. İşte bu mânada tövbe, bir ibadet olarak da Yüce Rabbimize tahsis edilmelidir. Bunun içindir ki, kul Allah’a itaat etmeye yöneldiği zaman, onun hakkında “tövbe etti” denir, zira burada isyan halinden itaat haline bir dönüş olabileceği gibi, bir taat halinden daha mükemmel bir taat haline dönüş de söz konusu olabilir. Tövbe suresinin 117. âyetindeki Hz. Peygamberin Yüce Rabbimiz tarafından kabul buyrulduğu haber verilen tövbesi, böyle mükemmel bir taat cinsinden olmalıdır.

Bazı Âlimlere Göre Tövbe Anlayışı

Gazzâlî’ye göre tövbe, ilim, hâl ve fiil gibi sırasıyla birbirini gerektiren üç şeyin birleşmesinden meydana gelen değişmez ilâhî bir sünnettir.

İlimden maksat, günahların ve büyük zararların, kul ile Allah'ın rahmeti arasında, Allah ile kulu birbirinden ayıran bir perde teşkil ettiğini bilmektir. Bunu böylece insan kâlbinde ve zihninde kesin olarak kavrayınca, sevgilisini kaybettiği için bir elem ve acı duyar. Çünkü sevgilisini kaybeden gönül veya kâlb, mutlaka acı duyup üzülecektir. Hele kusur ve kabahat kendi tarafında ise, bu üzüntüsü, elem ve ızdırabı daha da çoğalacaktır. İşte sevgilisini kaybetmesine sebep olan bu kusur ve kabahatından dolayı duyduğu acı ve çektiği eleme pişmanlık veya nedamet denir. Bu acı ve elem kâlbini ve gönlünü iyice kapladığı zaman, yeni bir durum ortaya çıkar ki, bu da Şimdiki, Geçmiş ve Gelecek zamanla alakalı olan bir işi tasarlayıp kast ve niyet etmektir. Şimdiki zamanla alakası, yapmış olduğu kabahatı hemen terkedip bırakmaktır. Gelecek zamanla alakası, kendisini sevgilisinden ayıran bu kötülüğü veya kabahatı ömrünün sonuna kadar asla yapmamaya azimli ve kararlı olmaktır. Geçmiş zamanla alakası ise, kaybettiğini, zararını iyilik etmekle veya kazâ etmekle telâfi etmeye çalışmaktır. İşte ilim burada tövbenin birinci unsurudur ki, bundan da maksat imân ve yakîndir. Çünkü imân, günahların öldürücü bir zehir olduğunu akla gösterip kâlb ve gönüle tasdik ettirir. Yakîn ise bu tasdiki daha da kuvvetlendirip şüpheyi ve zannı ondan uzaklaştırarak kâlbe onu tam mânasıyla yerleştirir. Bu imânın nuru kâlbde parladığı an, orada pişmanlık ateşini yakar. Kâlb bu imân nuru sayesinde sevgilisinden uzaklaştığını anlayınca acı duyar ve elem çeker. Nasıl ki, karanlıklar içerisinde bocalayan bir kimseye Güneşin doğuvermesi büyük bir sevince ve kurtuluşa sebep olursa, veya sevgilisinin bir tehlike de olduğunu uzaktan görüveren kimse, bu çaresizlik içinde, heyecanından yokoluvabilecek bir duruma gelirse, tövbe eden kimsenin de kâlbini bu sevgi ateşi öylesine yakmalıdır ki, bu ateşin verdiği heyecanla kaybettiğini tekrar elde etmeye yönelsin.

Şu halde ilim, pişmanlık ile Şimdiki ve Gelecek Zamanda bu işi yapmamaya azimli olmak ve geçmişteki zararı da telâfiye çalışmak gibi birbirini takip eden üç unsurdur ki, hepsine birden tövbe denir. Çok kere yalnız geçmişte olan bir işe pişman olmaya tövbe demişlerse de, ilim onun evveli ve öncesidir, kabahatı bırakıp terketmek de onun neticesidir. İşte bu mânada sevgili Peygamberimiz ²³ الندم توبة Pişmanlık tövbedir, buyurmuştur. Çünkü pişmanlık, pişman olmayı gerektiren ve onu neticeye götüren ilimden ve onu takibeden azim ve irade gücünden uzak olamaz. İlimsiz ve azimsiz pişmanlık mümkün değildir. Bundan dolayı

23 İbn Mâce, Sunen, II, s. 1420.

tövbenin tarifinde “geçmiş hataların verdiği bir iç sancısıdır” denilmiştir, zira bu yalnız içteki, gönüldeki acı ve elemle ilgilidir. Diğer bir tarifte de kötülükleri terketme anlamı göz önünde tutularak: “Eziyet veren elbiseyi atıp faydalı elbiseyi giymektir, denmiştir²⁴.

Sehl b. 'Abdillâh et-Tusterî (ö.283 /886) tövbeye, pişman olmayı dâhil ederken şu açıklamayı yapmaktadır: “Tövbe kötü hareketlerden kaçınıp Kitap ve Sünnette methedilmiş olan iyi hareketlere yönelmektir. Helâl yemedikçe, o kul için tövbe hatasız değildir. Helâl yemenin doğru olması da Yüce Allah'ın hukukunu gözetip onları edâ etmekle mümkün olur. Bu söylediklerimizden her biri, kulun Allah'a sığınıp O'ndan yardım dilemesiyle mümkündür”, demiştir. Bunun üzerine, **Ey Sehl**, kul bunlara nasıl ulaşır?, diye sorulmuş, o da cevaben: “Şu beş şeyle mümkündür”, demiştir. Bunlar: “1- Sonunda dışkı olarak çıkacak yemede ve içmede, 2- Mahvolup eskiyecek olan elbisede, 3- harabe haline gelip yıkılacak olan binada, 4- miras olarak kalacak olan malda 5- sonunda toprak olacak olan hayatta zühd ile olur”²⁵. Bize göre **Sehl**, saydığı bütün bu hususlarda aşırı gitmeyip orta yolu tercih etmeyi, ihtiyacından fazlasına rağbet etmemeyi, bu hususlarda hırslı olup Allah'ı ve Âhireti unutmamayı kasetmiş olmalıdır.

Fahreddin er-Râzî. *Mefâtihu'l-Gayb adlı* tefsirinde *el-Kaffâl*'den (ö. 507 /1113) naklen tövbe için gerekli olan şeyleri şöylece sıralıyor: İşlediği bu günahını terketmek, geçmişte, yani önceden yapmış olduğu bu işden dolayı pişman olmak, bu günahın bir benzerine asla bir daha dönmeye azmetmiş olmak ve bütün bu şeylerin hepsini bir daha yapmaktan korkup çekinmek tövbe için muhakkak lâzımdır. Terk, şunun için gereklidir, zira kul o işi terketmezse, yapıyor demektir ki, bu durumda tövbe etmiş olmaz. Pişmanlık şu bakımdan lüzumludur, çünkü pişmanlık duymazsa, yaptığı işe rızası var demektir. Bir şeye razı olmak ise, çok kere onu yapmayı gerektireceğinden yine tövbe etmiş olmaz. İşlediği günahın bir benzerine dönmemeye kararlı ve azimli olmak şunun için gereklidir, zira yaptığı iş günahtır, günaha tekrar niyet edip azmetmek de günahtır. Korkuya gelince, bu insana tövbe etmeyi emreder ve tövbe ederek bu işi kesip atmaktan başka yol olmadığını hatırlatır²⁶.

İşte Yüce Allah'ın Zümer suresinin 9. âyetinde buyurdıklarını,

24 İhyâ, IV, 4-5; Kşl. Râzî, Mefâtih, III, s. 20.

25 Sehl b. 'Abdillâh et-Tusterî, Kitâbu'l-Mu'ârada, (İst. Köprülü Kütüphanesi Yazmaları) vr. 216b-217a; Kşl. Cihad Tunç, et-Tustari und Die Sâlimiya, (metin kısmı) s. 15, Nr. 59, Bonn 1970.

26 Râzî, Mefâtih, III, s. 20-21.

kanaatımızca bu mânada anlamak gerekir: “Geceleyin secde ederek ve ayakta durarak boyun bükün, âhiretten korkup çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse, inkar eden kimse gibi olurmu? Ey Muhammed! de ki, bilenlerle bilmeyenler bir olurmu? Doğrusu ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.”

Görülüyor ki, burada el-Kaffâl - her ne kadar Gazzâli' ile aynı devirde yaşamış ise de - Gazzâli'ninkinden daha etraflı olarak işe korkuyu da açıkca dâhil etmektedir ki, bize göre bu husus gerçekten isabetli bir ilâvedir. Çünkü korku ve çekinme sayesinde insan kendine hâkim olup, nefsinin dizginlerini elden bırakmaz. Mutlak bir hürriyete sahip olmadığımızı, burada yaptıklarımızın mükafatını göreceği veya cezasını çekeceği bir âhîret âleminin var olduğunu ve orada ilâhî adaletin mutlaka tecelli edeceğini düşünüp taşınarak, bu türlü bir korku içinde Allah'a yönelir, O'ndan yardım ve mağfiret dilerse, Allah'ın sevgisini, rızasını yeniden kazanır ve bu sevgiyi yitirmekten korktuğu için de bir daha günah işlemekten ve kötülük yapmaktan uzak durur.

İnananlar (mü'minler) İçin Tövbenin Gerekliliği

Yüce Allah Nûr suresinin 31. âyetinde: “Ey inananlar! hepiniz Allah'a tövbe edin ki, korktuğunuzdan emîn olup umduğunuza kavuşasınız” buyurmaktadır.

Burada tövbenin bütün inananlara emir ve tavsiye edilmesinin sebebini Zemahşeri²⁷ (ö.538/1144) ve ondan nakleden Fahreddin er-Râzi²⁸ şöyle açıklıyorlar: Öncelikle, zayıf yaradılışlı kullar, Allah'ın her hususta olan tekliflerini, yani emirlerini ve yasaklarını -kendilerine hâkim olup gayret etseler bile- gereği gibi yerine getiremezler ve böylece kendilerinin sebep olduğu kusur ve kabahatlerden de uzak duramazlar. İşte bundan dolayı tövbe ve istiğfar etmeyi Yüce Allah inananların hepsine emir ve tavsiye ediyor; tövbe edip bağışlanmayı diledikleri zaman, kurtuluşa ulaşip saadete ereceklerini ummalarını da öğütlüyor. Ayrıca İbn 'Abbâs bu âyeti: “Cahiliye devrinde yapmış olduğunuz günahlardan tövbe edin, bu suretle dünya ve âhirette mutlu olursunuz” şeklinde açıklamıştır²⁹.

Burada insanın aklına şu sorular gelebilir: İslâmiyeti kabul etmekle tövbe edilmiş olmaz mı?, İslâmiyeti kabul etmekle insanın daha önceki günahları silinip yok olmaz mı? ve buradaki tövbenin mânası nedir?

27 Zemahşeri, Keşşâf, III, s. 233, Beyrut 1917.

28 Râzi, Mefâtiḥ, XXIII, s. 210.

29 Zemahşeri, Keşşâf, III, s. 233.

Zemahşerî bu sorulara bazı âlimlerden naklen şöyle cevap veriyor: Bir günah işleyen kimse, sonra bundan tövbe ederse, günahını her hatırlayışında tövbesini yenilemesi gerekir, çünkü onun Allah'ına kavuşana kadar (yani ölene kadar) bu pişmanlık ve nedametinde sabit ve kararlı olması lâzımdır³⁰.

Burada âlimlerin kasedtikleri husus kanaatımızca şu olmalıdır: Bir kimse bir günah işler ve sonra töve ederse, günahını her hatırlayışında tövbesini yenilemesi gerekir. Çünkü Rabbine kavuşana kadar, yaptığı bu önceki işin yanlış olduğunu bilip, pişmanlık duygusunda azimli, kararlı ve sebatlı olması gerekir. Yani, ben bu günahı bir zamanlar işlemiştim, fakat o günkü şartlar böyle yapmamı gerektiriyordu, başka türlü yapamazdım, diye kendini haklı çıkarma yollarına giderse, bu düşünce tarzı, yaptığından dönmek ve pişman olmak değildir; ve o işe, o şartlar altında hâlâ gönlü yatkın ve rızası var demektir. Böyle olunca da o kişi tövbe etmiş olmaz. İşte bu bakımdan burada her ne kadar islâmiyeti kabul etmekle tövbe etmiş oluyorsa da, yaptığı o evvelki kötülükleri hatırladıkça, 'gerçekten ben haksızlık ettim, bu yaptığım işler doğru değildi, Allah'ın emirlerine ve yasaklarına karşı geldim', diye düşünür ve cidden pişmanlık duyarsa ve bunları bir daha yapmamaya azmeder ve kararlı olursa, işte bu onun tövbesini yenileyip durduğuna, tövbesini gereği gibi yaptığına ve Allah katında da kabul olunduğuna işarettir.

İnananların Tövbesi Nasıl Olmalıdır?

Bu konuda da Yüce Allah'ın Tahrîm suresinin 66. âyetinde buyurdıklarına dikkat edelim. Âyetin meâli şöyledir: "Ey inananlar! yürekten tövbe ederek (nasûh tövbe ile) Allah'a dönün ki, Rabbiniz kötülüklerinizi örtsün ve sizi içlerinde ırmaklar akan Cennetlere koysun".

Bu âyette geçen "yürekten, ihlasla tövbe edin" sözlerini **Zemahşerî** şöyle açıklamıştır: "Tövbeyi kendilerine tavsiye edenler, günahları mahvedecek ve aşırılıkları telâfi edecek şekilde tövbe ederler. Kötülüklerden tövbe etmeleri, o şeylerin kötü olduğu içindir. Yaptığına pişman olmak da çok şiddetli bir şekilde üzölmek demektir. Kötülüklerden birine bir daha dönmemeye azmetmek de, sağılmış olan sütün hayvanın memesine dönmesi nasıl mümkün değilse, öylece o günaha bir daha dönmemek anlamınadır³¹. Bütün bunları böylece içine sindirmek, yürekten tövbe etmek demektir.

30 Râzî, Mefâtih, XXIII, s. 210.

31 Zemahşerî, Keşşâf, IV, s. 569.

Fahreddin er-Râzî ise, “nasûh” kelimesinin mübalağa ifade eden tövbe kelimesinin sıfatı olduğunu ve mânasının da tövbe edenin tövbe ettiği şeye tekrar dönmeyi bırakmasının pek faydalı olduğunu ve tövbenin, tövbe edenin kendisine tavsiye ettiği hâlis bir sadakat olduğunu söyler³².

Zemahşerî ve ondan **Şevkânî**'nin (ö. 1172/1758) naklettiği gibi, aslında bu âyette tövbe eden kimsenin sıfatı açıklanmaktadır ki, bu da tövbe sayesinde işlediği günahı terketmeye azimli olmayı kendisine tavsiye eder, anlamındadır. Başka bir deyişle, inananlar bir daha o günaha dönmeyizler; aksi halde tövbe etmemiş olacaktırlar, demektir. Tövbe burada kişiyi günaha yönelmeye karşı bağlayıcı ve alkoyucu bir rol de oynamaktadır.

el-Kelbî'ye (ö. 146/763) göre tövbe-i nasûh, kâlb ile pişman olmak, dil ile istiğfar etmek, beden ile de onu terkederek yapmamak ve ondan uzak durmaktır. Ayrıca pişmanlıktan dönmek üzere gönül rahathğna kavuşmaktır. Bunun üzerine **Saîd b. Cubeyr**, işte bu kabul edilen tövbedir, demiştir³³.

Gazzâlî'ye göre de âyette geçen “nasûh” kelimesi nasihat kelimesiyle ilgili bir sözdür. Her türlü şâibeden uzak olarak tam bir ihlâs içerisinde Yüce Allah'a tövbe etmek anlamındadır³⁴.

Ayrıca Bakara Suresinin “Hiç şüphesiz Allah hem çok tövbe edenleri, hem de çok temizlenenleri sever” meâlindeki 222. âyeti de tövbenin lüzum ve faydasına işaret etmektedir. Yine Sevgili Peygamberimiz başka bir hadisinde “Tövbe eden Allah'ın sevgilisidir, günahlardan tövbe eden, hiç günah işlememiş gibidir”³⁵ buyurmuştur.

Görülüyor ki, bu anlayış ve ihlâs içerisinde yapılan tövbenin, yukarıda araştırmamızın “Âlimlere göre tövbe anlayışı” kısmında açıklandığı üzere, bir takım şartları da ihtiva etmesi söz konusu olmaktadır. Şöyle ki, yapılan tövbenin geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanla ilgili olması lâzımdır; çünkü önce geçmişte işlenmiş olan günah ve kabahatlara pişman ve nâdim olup Allah'a yönelmekle işe başlanır, sonra içinde bu-

32 Râzî, Mefâtih, XXX s. 47.

33 Şevkânî, Fethu'l-Kadir, V, s. 247

34 İhyâ, IV, s. 6.

35 «التائب حبيب الله» «والتائب من الذنب كمن لا ذنب له» hadisin birinci kısmını İbn Ebi'd-Dunyâ rivayet etmiş; ikinci kısmı: İbn Mâce, Sunen, II, Kitâbu'z-Zuhd, Bâbu't-tevbe, Nr. 4250, s. 1420.

lunduğumuz zamanda, bu günah ve kabahat olan işler hemen terkedilir, daha sonra gelecek zamanda da günah ve kabahat olan bu işlere ve benzerlerine bir daha dönmemeye ve bu gibi işleri bir daha yapmamaya karar verilip azmedilir. Böylece bu üçlü zaman içerisinde tövbe etmiş olan kişi, tövbesini hiç hatırlımdan çıkarmayacak ve tövbesini yenilemeye de ihtiyaç duymayacaktır, zira tövbeyi yenilemeye ihtiyaç duymak ya yine o günahı işlemekle veya başka günah işlemekle olur. Halbuki tövbesini daima hatırlımda tutan kişinin bir daha günah işlemesi mümkün değildir.

Bakınız, tövbenin nasıl olması hususunda 'Ali b. Ebî Tâlib'den şöyle bir rivayette bulunuluyor: Bir gün bedevilerden biri Hz. Peygamberin mescidine girer ve "Allah'ım, şüphesiz ben Sana tövbe ve istiğfar ediyorum", der ve namazını kılar. Bunu gören ve duyan Hz. 'Ali, adam namazını bitirince, ona: "Ey kişi! yalnızca dil ile sür'atle yapılan tövbe, yalancılardan tövbesidir; halbuki senin bu tövben, tövbeye muhtaçtır", dedi. Bunun üzerine o kişi: "Ey mü'minlerin emiri, o halde tövbe nedir?" diye sordu. Bunun üzerine Hz. 'Ali: "Şu altı şeyle tövbe mümkün olur" dedi: 1- Geçmişte işlenmiş olan günahlardan vazgeçip pişman olmak ve yerine getirilmemiş olan farzları iade etmek, 2- başkalarına haksızlık ve eziyet etmeyi bırakmak, 3- husûmet ve düşmanlığı kaldırmak, 4- günah ve kabahatlar içerisinde büyüyen nefsi, Allah'a olan itaat içerisinde küçültüp ona hiçliğini kabûl ettirmek, 5- itaatsizlik ve günah işleminin sözde tadını çıkararak nefse, itaat edip günahlardan uzak durmanın acılığını da tattırmak, 6- gülüşlerinden her birine bedel olmak üzere, ağlamak³⁶.

Hal böyle olunca, şartlarına uygun olan bir tövbe aynı zamanda Allah için yapılmış bir ibadettir. Böyle olduğu için de kabûle şâyan olması gerekir. Nasıl ki, şartlarına uygun olarak yapılan ibadetlerin kabûlü hususunda tereddüde düşmüyorsak, şartlarına uygun bir tövbenin kabûlü için de tereddüt gösterilmemesi gerekir.

Öyleyse Allah'a imân etmiş kişiler bilerek veya bilmeyerek günah işledikleri zaman, hemen Allah'a yönelip tövbe etmekten çekinmemelidirler; çünkü Yüce Allah, bu âyet ve hadislerden anladığımızı göre samimiyetle şartlarına uygun olarak yapılan tövbeleri kabul eder ve kullarını bağışlar. Ayrıca günahları bırakıp Kendisine yönelenleri de sever, zira günahkârlar için Yüce Allah'ın rahmet, mağfiret ve kereminden başka bir sığınak yoktur. Bu bakımdan inananların tövbe etmekten korkmamaları, yaptıkları büyük veya küçük günahları ne zaman olursa

36 Kşl. Zemahşeri, Keşşâf, IV, s. 222; Râzi, Mefâtih, XXVII, s. 168.

olsun, geçiktirmeden hemen bırakıp Rablerine yalvarmaları, Allah'a olan bu inançlarının bir gereği olmalıdır.

Tövbenin Zamanı ve Tövbe Etmenin Faydaları

Günah işler işlemez hemen tövbe etmenin gerekli olduğunda şüphe yoktur; çünkü Allah'ın emir ve yasaklarına karşı itaatsızlık ederek isyan etmenin az da olsa, imânı sarsacağı bilindikten sonra, tövbenin de günah işledikten hemen sonra yapılmasında şüpheye düşülmez, zira bu suretle Yüce Allah'ı hemen hatırlayan kimse, bu vesileyle imânına dönmüş ve onu kuvvetlendirme gayretine girmiş olur. Nitekim Yüce Rabbimiz Âli İmrân suresinin 135. âyetinde “Onlar fena bir şey yaptıklarında (yani çirkin bir günah işlediklerinde) veya kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı anarlar, günahlarının bağışlanmasını dilerler. Günahları Allaktan başka bağışlayan kim vardır. Onlar yaptıklarında bile bile direnmezler” ve Nisâ suresinin 17. âyetinde: “Allah, kötülüğü bilmeyerek yapıpta, hemen tövbe edenlerin tövbesini kabul etmeyi üzerine almıştır. Allah işte onların tövbelerini kabûl eder, Allah bilendir, Hakîmdir” ve ayrıca Furkân suresinin 71. âyetinde de: “Kim tövbe edip güzel, yararlı işler işlerse, şüphesiz o, Allah'a gereği gibi yönelip tövbe etmiş olur”, buyuruyor.

Görülüyor ki, kötülükleri çoğaltacak işler yapılır yapılmaz veya günah işlenir işlenmez hemen Yüce Rabbimizi anıp O'na yönelmemiz, O'na iltica edip günahlarımızı affetmesi için O'na yalvarmamız, yaptığımız bu kötü işlerden dolayı O'ndan utanıp korkmamız gerekmektedir. Ayrıca bu yaptığımız şeylerde ısrar edip direnmemek lâzımdır. Eğer böyle yaparsak, hem günahlarımız bağışlanır, gönlümüz rahat ve huzura kavuşur, hem de bu anlayış ve inanç sebebiyle başka kötü bir şey yapmaktan uzak dururuz. İşte bizde hasıl olan bu şuur ve kuvvetli imân, bizi isyan etmekten ve tekrar günah işlemekten alıkoyacaktır; ve böylece bir daha Tövbe etmeye de ihtiyaç duymayacağız. Ancak Allah katında daha da yüksek derecelere ulaşmak için, şükreden bir kul olarak O'na sığınıp yalvaracağız. Günahın hemen akabinde tövbe edip ısrar etmemenin zorunlu olmasındaki fayda ve hikmetler açıkca görüldüğü gibi kısaca şunlardır:

Bir defa günahlara dalarak Yüce Yaradanını unutmüş olan kul, Tövbe etmekle Allah'ını hatırlamış ve O'nun emirlerini yerine getirip, yasaklarından kaçınmayı zorunlu bir vazife bilerek, bu şuur içerisinde Allah'a olan inancını yeniden kuvvetlendirmek suretiyle, bu inancının gereği olan iş ve davranışları da yerine getirmeye başlamıştır. İkinci

olarak bu kul, işlemiş olduğu günahlarına bakarak, "Ben Allah'ın kötü kulu oldum" düşüncesiyle ümitsizliğe kapılarak daha fazla günah işlemekten kurtulur ve bu yeni ümit ve inançla Rabbine daha fazla bağlanıp yaklaşarak emirlerini yerine getirmeye ve yasak ettiklerinden kaçınmaya son derece gayret gösterir. Çünkü insan oğlu geleceğe dönük olan ümit ve hayalleriyle hayatını devam ettirmektedir. Bu ümit ve hayalleri yıkılmış bir insanın, dünyanın çeşitli dertleri ve zorlukları altında hayatını sürdürmesi gittikçe zorlaştığı için, ya devamlı olarak başkalarına zararlı olmakta veya kendi canına kıymaktadır. Pekâlâ bilinir ki, insanları hayata bağlayan unsurların başında ümit ve inanç gelmektedir. İşte tövbe eden kişi yitirdiği bu ümit ve inancını yeniden kazanarak hayata bağlanmakta ve yaşayışında ortaya çıkan acı ve tadlı durumlara katlanma konusunda yerine göre sabredip, yerine göre mutlu olmasını başarabilmekte ve başkalarına da her bakımdan faydalı olmaya çalışmaktadır. Nitekim Âli İmrân suresinin 136. âyetinde Yüce Rabbimiz bu hususu şöyle müjdelemektedir: "Onların hareketlerinin (yani tövbelerinin) karşılığı Rablerinden bağışlanma ve içlerinde ırmaklar akan, temelli kalacakları Cennetlerdir. Böyle yapıp iyi davrananların mükafatı ne güzeldir".

Görüldüğü gibi Yüce Rabbimiz gereği gibi tövbe edenlerin tövbesini kabul edip onları mükafatlandıracağını, böyle davrandıkları takdirde yarınlarından emîn ve güvenli olacaklarını, yitirdikleri ümitlerini yeniden ele geçireceklerini açıkca haber vermektedir. Rabbimizin böyle bir mükafatına kavuşmak insanı hayata bağlayan ne büyük bir mutluluktur.

İşte bu bakımlardan tövbe etmenin insan hayatındaki rolü pek büyüktür. Onu yeniden hayata bağlayan, ona ümit ve yaşama isteği veren, onu Allah'ına yöneltip inanç ve imânını kuvvetlendiren, onu toplum içinde, Allah'tan korkup Peygamberini seven ve Onların istediği gibi hareket eden kullarıyla birlikte mutlu olarak güven içinde yaşamaya sevkeden, doğru dürüst bir insan olarak herkesin hakkını gözeten ve kendi hakkettiğine razı olan, haksızlığa uğramalarına sebep olduğu kişilere haklarını iade edip onlarla hâlallaşarak onların dostluğunu kazanan bir kişi haline gelmesi tövbe etmesiyle mümkün olmaktadır.

Yine bu cümleden olarak Yüce Rabbimiz tövbesi kabul edilmeyenler hakkında da Nisâ suresinin 18. âyetinde şöyle buyuruyor: "Kötülükleri işleyip dururken, ölüm kendisine geldiği zaman: "Şimdi tövbe ettim" diyenler ile kâfir olarak ölenlerin tövbesi makbul değildir. İşte onlara elem verici azab hazırlamışsınız".

Bu âyetten anlaşıldığına göre, kötülükleri işlemeye devam etmek suretiyle günahlarını çoğaltıp duran ve bu durumda iken ölüm kendisine gelip çattınca, "Yarabbi, işte şimdi tövbe ettim" diyen kimse ile inkarcı bir kişi olduğu halde tövbe ederek imân etmeden ölen kimseler aynı değerdedirler ve bunların tövbeleri Allah tarafından kabul edilmez. Bunların her ikisi de Allah'ın şiddetli azabıyla karşı karşıya kalacaklardır, fakat çekecekleri azabın derecesi belki birbirinden farklı olacaktır.

Ölüm ânı kendisine gelip çattıncaya kadar tövbesini geçiktirip tövbe etmeyenin kâfir olarak ölenle bir tutulması kanaatimizce şu sebebe dayanmaktadır: çünkü ölümün gelip çatması âhiret hallerinin ilkidir. Pek kısa bir süre sonra ruhunu teslim edip âhirete göçecek ve iyi veya kötü bir iş yapmaya ne fırsatı ne de gücü olacaktır. Bunun böyle olduğunu haber veren pek çok âyet vardır: Meselâ; 23. Mu'minûn suresi 99-100. âyetlerde: "Onlardan birine ölüm gelince, "Rabbim beni geri çevir, belki yapmadan bıraktığımı tamamlar iyi iş işlerim" der. Hayır, bu söylediği sadece kendi lafıdır. . . ." diye haber verilmektedir. Ayrıca: 40. Mu'min / 185; 10. Yûnûs / 90-91; 63. Munâfikûn / 10 âyetleri de bu mânadadırlar. Bunlardan başka Ebû Eyyûb, Hz. Peygamberden şöyle bir rivayette bulunuyor: Peygamberimiz buyurdular ki: "Yüce Allah kulunun tövbesini, ölüm anında bağazında hırlı başlamadıkca, yani bağazında ruhu gidip gelmeye başlamadıkca, kabûl eder"³⁷.

İşte Yüce Allah, böyle bir durumda tövbeyi kabûl etmeyeceğini, bunun dışındaki hal ve durumlarda tövbeyi kabûl edeceğini haber vermektedir. Öyleyse tövbeyi geçiktirmek bu bakımdan hiç te doğru değildir. Aynı surenin (Nisâ / 17) bir önceki âyetinde görüldüğü gibi, günahların hemen akabinde tövbe etmek inananların lehine olmakta ve böyle bir tehlike söz konusu olmamaktadır. Pekâlâ bilindiği gibi, ölümün ne zaman ve nerede gelip çatacağı bizce malum değildir. Bundan dolayı tövbe konusunda acele etmek yine insanların yararınadır.

Tövbenin Felsefesi

Tövbenin kabûlüyle ilgili olarak bilindiği üzere mezhepler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunları başlıca iki grupta ele almak mümkündür. Birinci grup diyebileceğimiz Eş'arî ve Mâturîdilerin meydana getirdikleri Ehl-i Sünnete göre, tövbenin kabûlü Yüce Allah'ın meşî'etiyle ilgili bir husustur; O dilerse kabûl eder, dilerse etmez. "Cenab-ı Hak tövbeyi kabûl etmeye mecburdur", denemez, zira O, yaptığı hiç bir

37 Kşl. İbn Mâce, Sunen, II, Nr. 4253, s. 1420.

şeyde zorunlu değildir; aksine O bunları Fâil-i Muhtâr olarak kendi irade, kudret ve hikmetiyle yapar.

Buna karşılık Mu'tezile mezhebi mensubları, hemen aşağıya meâllerini yazacağımız âyetlere dayanarak tövbeyi kabul etmenin aklen Yüce Allah'a vâcib olduğunu iddia ettiler. Bu âyetler şunlardır: 4. Nisâ / 17: "Allah kötülüğü bilmeyerek yapıp da hemen tövbe edenlerin tövbelerini kabul etmeyi üzerine almıştır. Allah işte onların tövbesini kabul eder. Allah Bilendir, Hakîmdir". 42. Şûrâ / 25: "Kullarının tövbesini kabul eden, kötülükleri affeden, yaptıklarımızı bilen O'dur".

Fahreddîn er-Râzî. *Mefâtihu'l-Gayb* adlı tefsirinde Nisâ suresinin zikri geçen 17. âyetini açıklarken, Mu'tezile mezhebinin ileri gelen âlimlerinden Kâdi 'Abdu'l-Cebbâr'ın (ö. 415/1024) bu konudaki fikirlerini şöylece naklediyor: Kâdi 'Abdu'l-Cebbâr'a göre bu âyet, tövbeyi kabul etmenin aklen Yüce Allah'a vâcib olduğuna iki sebepten dolayı delil getirilir. Birincisi: "Allah tövbeyi kabul etmeyi üzerine almıştır: ﴿ إِنَّمَا ﴾" « إِنَّمَا ﴾ kelimesi vücut içindir ve bu aklen tövbeyi kabul etmenin Allah'a vâcib olduğunu gösterir. İkincisi: Şayet biz Yüce Allah'ın ﴿ إِنَّمَا ﴾ şeklindeki sözlerini mücerred bir kabule hamlederek yorumlarsak, âyetin bu kısmıyla "İşte Allah onların tövbesini kabul eder: ﴿ فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ﴾" şeklindeki ikinci kısmı arasında bir fark kalmaz, çünkü bu ikinci kısım işin vukû bulduğunu, yani tövbenin yapıldığını ve kabul olunduğunu haber vermektedir; fakat birinci kısmı tövbenin kabulünün vâcib oluşuna, ikinci kısmı da işin vukû bulduğuna (yani tövbenin yapıldığına ve kabul olunduğuna) yorumladığımız zaman, âyetin bu iki kısmı arasındaki fark açıkça ortaya çıkar ve tekrar gerekmez³⁸.

Fahreddîn er-Râzî, Kâdi 'Abdu'l-Cebbâr'ın bu görüşüne itiraz ederek cevaben şöyle diyor: Bize göre bu âyette tekrar yoktur, çünkü Yüce Allah âyetin birinci kısmında tövbeyi kabul buyurma işinin kendine ait olduğunu haber vererek, bilmeyerek kötülük işleyenlerin hemen tövbe ettikleri takdirde tövbelerini kabul edeceğini, günahların hemen arkasından tövbe etmenin zaruretine işaret ederek bunu bir şart olarak vaz-ediyor. Sonra da âyetin devamında; işte böyle tövbe eden kimselerin tövbelerini kabul eder, demekle bu şekilde yapılan tövbeyi kabul edeceğini haber veriyor. Bu durumda iki söz arasındaki fark yine bâriz olarak

38 Râzî, *Mefâtiḥ*, X, s. 2.

ortadadır, çünkü birincide tövbeyi kabul etme işinin Kendine ait olması açıklanıyor, ikinci kısımda da şartlarına uygun bir tövbe yapılırsa, onu kabul buyuracağını haber veriyor. Yoksa buradaki vücûbiyeti, “Biz tövbe ettik de, onun için Allah, bunu kabule zorlandı” şeklinde değil de, Kendisi tövbeyi kabul edeceğini bildirdiği için, kabul eder, şeklinde anlamak gerekir³⁹.

'Abdu'l-Cebbâr'ın *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* adlı eserinde Râzî'nin yukarıda bu âyetle ilgili olarak 'Abdu'l-Cebbâr'a istinaden naklettiklerini bulamadık. Yalnız bu eserin son bölümünde yer alan tövbeyle ilgili kısımda aşağıdaki kayda değer malumatı buluyoruz: 'Abdu'l-Cebbâr'a göre mükellefin durumu şu üç hususun her birinden başka bir durum değildir. 1- ya onun sevabı günahından daha çoktur, 2- veya günahı sevabından daha çoktur 3- veyahut da günahı ve sevabı birbirine eşittir; fakat bu üçüncü hususun sebebi üzerinde ihtilaf edildiği için böyle olması câiz olmaz. Şayed sevabı günahından daha çok ve günahı da küçük günah ise, bu kişinin aklen tövbe etmesi gerekmez, fakat naklen tövbe etmesi gerekir⁴⁰. Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303 /915) küçük günahlardan tövbe etmek aklen de naklen de gerekir derken, Ebû Hâşim el-Cubbâî (ö. 321 /933) ise ancak naklen gerekir, diyor. 'Abdu'l-Cebbâr da bu ikinci görüşte olup bunun doğruluğunu şöyle isbata çalışıyor: Çünkü tövbe nefisteki (kişideki) zararı defetmek için gereklidir, küçük günah da zarar yoktur ve onun için gerekmez.

Günahı sevabından daha çok olan bu kişi, büyük günah işlemiş ise, tövbe ona gerekir, çünkü böylece ceza olarak hakettiği şey onun üzerinden düşmüş olsun. Bu da işlediği kötülükten dolayı pişman olmak ve bu kötülüğün bir benzerini yapmamaya azimli ve kararlı olmakla olur.

Mu'tezile mezhebinin ileri gelenlerinin yukarıdaki bu görüşleri kendi mezheplerinin beş prensibinden “Allah'ın Adaleti” ve “Va'd ve'l-Vaid” prensiblerinin bir neticesidir. Bağdad'lı mu'tezililer, tövbenin cezayı kaldırmakta bir tesiri olmadığını, ancak tövbe sonunda cezasının kaldırılmasının Allah'ın bir fazlı olduğunu söylediler. 'Abdu'l-Cebbâr'a göre, tövbe cezayı kaldırır, çünkü tövbe özür beyan etmeye benzer. Bilinir ki, bir suç işleyen kimse, suç işlenene karşı doğru ve gerçek bir özür ile özür dilerse, suçu bağışlanır. İşte bu husus, yani özür dileme, suç işlemesinden dolayı hakettiği cezanın kaldırıldığını gösterir. Bu iş özür dilemede böyle olunca, tövbede de aynı olur⁴¹.

39 Râzî, Mefâtiḥ, X, s. 2-3.

40 Yukarıda: “İnananlar İçin Tövbenin Gerekliliği”, kısmına bakınız.

41 Kâdî 'Abdu'l-Cebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 790.

'Abdu'l-Cebbâr'a göre, tövbenin iki şartı olan pişmanlık duymakla azimli olmanın beraber olması gerekir ki, yapılan tövbe sahîh bir tövbe olsun. Şayet pişmanlık duyup da azimli olmazsa, veya azimli olup pişmanlık duymazsa, o kişi tövbe-i nasûh ile tövbe etmiş olmaz. İşlenen kötülük için pişman olmak, o işin kötü olduğu içindir ve yine o kötülüğün bir benzerine dönmek de onun kötü bir şey olduğu içindir. Şayet başka bir şeyden dolayı pişman olup azimli ve kararlı olmuş ise, yine o, tövbe-i nasûh ile tövbe eden bir kişi değildir⁴².

Şayet tövbe hususunda esas olan pişman olmakmı, yoksa azimli olmakmıdır? veya bunlardan hangisi esas olmakta diğerinden önce gelir, diye sorulursa, pişman olmak esastır, azimli ve kararlı olmak ise tövbenin şartıdır, diye cevap verilir diyen 'Abdu'l-Cebbâr şöyle devam ediyor: Şayet bu iki hususla tövbe tamam olmaz mıydı? bunu da nereden çıkarırdın? denilirse, deriz ki, çünkü tövbe mâzideki bir şeyle ilgilidir ve mâzi ile alakalı olan işin esas olması gerekir. Bu iki husustan mâzi ile alakalı olanı da pişman olmaktan başkası değildir. Yaptığı kötü işin bir benzerini yapmamaya azimli ve kararlı olmak elbetteki mâziyle ilgili değildir, daha çok istikbale dönüktür⁴³.

Yukarıda zikri geçen Nisâ suresinin 17. âyetini itikatda mu'tezilî ve amelde hanefî olan Keşşâf isimli tefsir sahibi Zemahşerî şöyle açıklıyor: "Allah kötülüğü bilmeyerek yapıp da, hemen tövbe edenlerin tövbesini kabul etmeyi üzerine almıştır", demek; Allah tövbe eden kimse- nin tövbesini kabul etmeyi üzerine aldığı zaman, onu bağışlar, yani tövbeyi kabul etmek ve kulunu affetmek Yüce Allah'a vâcibtir, anlamındadır." Allah tövbeyi kabul etmeyi üzerine almıştır: « إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَىٰ

« İNَّمَا التَّوْبَةُ عَلَىٰ الله sözlerinden sonra, "Allah işte onların tövbesini kabul eder: « فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ » diye tekrarlamının faydası nedir? diye sorulursa, şöyle cevap verilir: Bu, Allah'a itaat etmenin kula vâcib olması gibi, tövbeyi kabul etmenin de Allah'a vâcib olduğunu haber vermek içindir. "Allah işte onların tövbesini kabul eder" demek, Allah Kendine vâcib ettiği şeyde vefalı olmaya hazırdır, demektir. Bu da, kulun tövbe ederek üzerine vâcib olanları yerine getirmeye dönmesindeki vefalı ve kararlı oluşu gibi, sanki kulu bağışlamanın da kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir⁴⁴.

42 Kâdi 'Abdu'l-Cebbâr, a.g.e., s. 791.

43 Kâdi 'Abdu'l-Cebbâr, a.g.e., s. 792.

44 Zemahşerî, Keşşâf, I, s. 488.

20. Tâhâ suresinin “Doğrusu Ben tövbe edeni, inanıp yararlı iş işleyerek doğru yola gireni bağışlarım” meâlindeki 82. âyetini açıklayan **Zemahşerî**, doğru yola girmenin: **مُتَّهِمًا** zikredilen doğru yolda sebat etmekle, tövbe etmekle, imânla ve güzel, yararlı işler yapmakla mümkün olacağına işaret etmekle⁴⁵ doğru yola girmenin bir şartının da tövbe etmek olduğuna dikkati çekiyor.

24. Nûr suresinin “Allah’ın size lütûf ve merhameti bulunmasaydı, hiç biriniz ebediyyen temize çıkamazdı, “fakat Allah dilediğini temize çıkarır.” anlamındaki 21. âyetini **Zemahşerî** şöyle açıklıyor: Şayet Yüce Allah temizleyici tövbe ile size lütufta bulunmasaydı, sizden hiç kimse kendini yalan söylemek günahından ve bir necis gibi olan başka musibetlerden temizleyemezdi; fakat Yüce Allah tövbe edenlerin ihlasla, dosdoğru olarak yaptıkları tövbelerini kabul etmekle onları temize çıkarıyor⁴⁶. Görülüyor ki, kötülüklerden uzak kalamayan insan, kendini Allah’ın bir lütfu olan bu tövbe sayesinde temizleyip arıtmaktadır.

Yine **Zemahşerî**, Âli İmrân suresinin yukarıda zikredilen 135. âyetinde geçen “... günahlarının bağışlanmasını dilerler” anlamındaki sözleri, işledikleri günahlardan kötü oldukları için pişman olarak ve bir daha onlara dönmeyi azmederek tövbe ederler, şeklinde anlarken şunları da ilâve ediyor: Günahları bağışlamak Allah’ın zâtî sıfatıdır. Şüphesiz günahlardan tövbe eden kimse Allah nazarında hiç günahı olmayan kimse gibidir⁴⁷ ve O’nun fazlu kereminden başka günahkârlar için bir sığınak da yoktur. Zaten O’nun adaleti tövbe edeni bağışlamayı gerektirir, zira kul özür dilemektedir ve kendini temize çıkarmaya güc yetiremediği zaman, bağışlanma gerekir ki, işte bu bağışlamada kulların nefislerinin temizlenmesi ve tövbe etmek için cesaret vermek vardır; çünkü Yüce Allah’ın bağışlaması daha geniştir ve keremi daha büyüktür⁴⁸.

Ayrıca 9. Tövbe suresinin “Allah tövbe ettikleri için onların tövbesini kabul etmiştir” anlamındaki 118. âyetini **Zemahşerî** şöyle açıklıyor: Yüce Allah, kabul ve rahmet içerisinde pek çok defalar kullarına döndü ve onları tövbe etmeye yöneltti, onlar da tövbe etmeye yöneldiler ve onda sebat ederek tövbe ettiler. Tövbe eden kimse, günde yüz defa da dönse, Allah tövbeleri kabul edendir⁴⁹.

45 Zemahşerî, Keşşâf, III, s. 80.

46 " " " , III, s. 222.

47 Kşl. yukarıda 35 numaralı dip notun geçtiği yerle.

48 Zemahşerî, Keşşâf, I, s. 416.

49 " " " , II, s. 319.

Yine bu surenin “Allah’ın kullarının tövbesini kabul ettiğini, sadakalar aldığı, Allah’ın tövbeleri kabul ve merhamet eden olduğunu bilmiyorlarmı?” meâlindeki 104. âyetini **Zemahşeri**, şayet tövbe doğru ise, yani şartlarına uygun ise, işte o zaman Yüce Allah bunları kabul eder, şeklinde anlamaktadır. Ayrıca bu âyette geçen « هُوَ يَتَقَبَّلُ » cümlesindeki « هُوَ » kelimesi ona göre belli bir özellik ve pekiştirme içindir ki, bu da tövbe edenlerin tövbesini kabul etmek Yüce Allah’ın işidir ve O’na mahsustur, demektir⁵⁰.

Zemahşeri tövbenin şartıyla ilgili olarak, 25. Furkân suresinin “Kim tövbe edip yararlı iş işlerse, şüphesiz o, Allah’a gereği gibi tövbe etmiş olur” anlamındaki 71. âyetini tefsir ederken şunları söylüyor: İsyanı bırakıp yaptıklarına pişman olan kimse, pek tabii yararlı ve güzel işleri yapmaya koyulur ve böylece tövbekâr olarak gereği gibi Allah’a yönelmiş olur. Allah da o kulundan razı olur, hatalarını örtterek onların yerine sevap hasıl eder; veyahut da tövbe eden kişi, tövbe edenlerin hakkını bilen, onlar için gerekeni yapan, tövbe edenleri ve temizlenmiş olanları seven Allah’a istenilen şekilde yönelen kimse demektir⁵¹.

Zemahşeri’ye göre 39. Zümer suresinin, “Ey Muhammed! de ki: Ey kendilerine karşı tutumsuz davranan kullarım. Allah’ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar, çünkü O bağışlayandır, merhametlidir,” meâlindeki 53. âyetinde geçen “Doğrusu Allah, günahların hepsini bağışlar” cümlesi, “Doğrusu Allah, günahların hepsini tövbe etmek şartıyla bağışlar” şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü ona göre bu şart (yani tövbe etmek) Kur’ânda tekrar tekrar zikredildiğine göre Kur’ân, hüküm vermek hususunda tek söz söyler ve Kur’ânda tenakuz câiz olmaz⁵².

Zemahşeri, bu çeşit açıklamalarının bir benzerini de, 48. Fetih suresinin: “Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah’ındır. O dilediğini bağışlar, dilediğini azabeder...” anlamındaki 14. âyetinde geçen “dilediğini bağışlar, dilediğini azabeder” sözlerini açıklarken yapmaktadır. Ona göre Yüce Allah’ın bağışlaması ve azabetmesi O’nun dilemesiyle (meşî-etiyle) olur ve O’nun dilemesi hikmetine tâbidir, hikmeti de tövbe edeni bağışlamak, küfür ve itaatsizliğinde ısrar edeni azabetmektir. Kötülükleri, yani günah işlemekten kaçınan kullarının kötülüklerini örterken ve

50 Zemahşeri, Keşşâf, II, s. 308.

51 Zemahşeri, Keşşâf, III, s. 295.

52 " " " " , IV, s. 135.

tövbe eden kullarının büyük günahlarını bağışlarken, Allah'ın rahmeti gazabından önce gelir⁵³.

Fahreddin er-Râzî, tefsirinde 42. Şûrâ suresinin 25. ayetini açıklarken, Mu'tezile mezhebi mensublarının, tövbeyi kabul etmenin aklen Allah'a vâcib olduğunu iddia ettiklerini söyleyerek onlara şöyle cevap vermektedir: Bize göre hiç bir şey Allah'a vâcib olmaz ve O, yaptığı her şeyi kerem ve fazlıyla yapar. Bu sözümüzün doğru olduğuna biz, bu âyeti delil getiririz; çünkü bu âyette Allah tövbeyi kabul etmekle övünmektedir. Şayed bu kabul vâcib olsaydı, bu büyük övünme hâsil olmazdı. Bir kimse haksız yere insanları dövmemekle ve onları öfkeyle öldürmemekle övünürse, bu az (basit) bir övünme olur, (zira böyle davranmak normal bir vazifedir). Halbuki o, "Ben insanlara bana vâcib olmadığı halde iyilik ederim" derse, bu bir övünme ve övgüye lâyık olma olur⁵⁴.

Râzî'nin bu hususta sıraladığı delillerden bir kaçını burada zikretmenin meseleye açıklık getirmek bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Râzî'ye göre birinci delil: Malumdur ki, Allah'a vücûbiyet iddia etmek yanlışdır ve bu bir kaç şekilde isbat edilir. 1- vücûb gerekli olunca, bu vücûbiyet terkedildiği takdirde, zemmedilmeye (yerilmeye) düçar olur, yani yapmamazlık edemez, demektir. Bu ise Allah hakkında ya imkansızdır veya imkansız değildir. Yüce Allah'ın zemmedilmeye sebep olması, yani yapmamazlık edememesi, imkansızdır, çünkü vâcibi terketmek yerilmeyi gerektirir, halbuki Allah'ın yerilmesi muhaldir. O halde bu terkin Allah'a isnadının imkansızlığı gerekir. Terk etme hususunun Allah'a isnad edilmesi aklen imkansız olunca, o işi yapmanın, yani tövbeyi kabul etmenin Allah'a isnad edilmesi vâcibtir. Bu takdirde Yüce Allah, kendi hür iradesiyle yapıp işleyen değil de, bizâtihi zorunlu olarak gerektiren olur ki, bu da yanlıştır.

Yüce Allah'ın yerilmeye sebep olması, yani yapmazlık edememesinin imkansız olmasına gelince, mümkün olan her nesnenin meydana gelebileceğini farzetmek imkansız değildir. Bu durumda Allah'ın -Allah olması şartıyla- yerilmeye hak kazanmakla nitelenmesinin câiz (mümkün) olması gerekir ki, bu da yanlıştır, akıllı kimse bunu söylemez: (çünkü vâcibu'l-vücûd olan Allah, mümkün olan bir sıfatla nitelenebilir). Bu iki şekilde getirilen delillerle, bu iki kısım da yanlış olunca, Allah'a bir şeyin vâcib olduğunu söylemenin de yanlış olduğu anlaşılır.

53 Zemahşari, Kessâf, IV, s. 337.

54 Râzî, Mefâtih, XXVII, s. 168.

İkinci delil: Tövbe işini yapıp yapmamak hususunda kulun güc sahibi olması ya eşit derecededir, veya değildir. Şayet eşit derecede ise, bir sebep olmaksızın tövbe etmeyi, tövbe etmemeye tercih edebilmek imkansızdır. Sonra bu sebep ihdâs eden olmadan (sebepsiz yere) meydana gelecek olursa, Allah'ın nefyedilmesi gerekir. Şayet bu sebep kulun kendisinden meydana gelecek olsa, bu durumda yine aynı noktaya gelinir. Eğer bu sebebi Allah yaratmışsa, bu takdirde kul, Allah'ın yardımı ve inayetiyle tövbe etmeye girişmiş olur ki, işte bu tövbe, Allah'ın kuluna bir nimet ve ihsanıdır. Yüce Allah'ın kuluna nimette bulunması, ona başka bir nimette bulunmasını zorunlu kılmaz. Böylece sabit olmuştur ki, tövbenin doğrudan doğruya kuldan çıkması, tövbenin Allah tarafından kabulünü zorunlu kılmaz. Şayet kulun tövbe gücü, etmeye veya etmemeye uygun değilse, bu durumda zorlama (cebr) olmuş olur. Durum böyle olunca da, tövbeyi kabul etmenin Allah için zorunlu olması keyfiyetinin yanlış ve bâtil olması daha açıktır.

Üçüncü delil: Tövbe, geçmişte yapılan pişmanlık ve gelecekte de yapmamaya azmetmek demek olduğuna göre, pişmanlık ve azim nefret etme (kerâhet) ve irade gurubuna girerler. Nefret etmek ve azmetmekle bir şeyi istemek (kerâhet ve iradé) kulun ihtiyarıyla olmaz; ancak onların meydana gelmesinde başka bir iradeye ihtiyaç duyar ki, böylece teselsül gerekir. Durum böyle olunca bu pişmanlık ve azmin, Yüce Allah'ın hâlis yaratmasıyla olduğu ortaya çıkar ve Allah'ın fiili, Allah'a başka bir fiili zorunlu kılmaz. Böylece vücûbiyet iddiası, yani Allah'ın tövbeyi kabul etmesi vâcibtir, demek yanlış olur⁵⁵.

Râzî'nin bu konudaki delilleri ve görüşleri bu şekilde devam edip gitmektedir. Biz buraya bir fikir vermesi bakımından bir kaçını alabildik. Bize öyle geliyor ki, Mu'tezile mezhebi mensubları Nisâ suresinin yukarıda zikri geçen 17. âyetine istinaden: "Tövbeyi kabul etmenin Allah'a vâcib olacağı" şeklindeki bu görüşlerini ileri sürerlerken, Râzî'nin buradan hareketle ortaya attığı neticelerin hiç birini herhalde kasdetmemişlerdir. Belki de Yüce Allah'ın, bildirdiği şartlara uygun olarak kulları tarafından yapılan tövbelerin kabulü hususunda Ehl-i Sünnetin öne sürdüğü "Allah dilerse kabul eder, dilerse kabul etmez" şeklindeki görüşlerine karşılık, hakkıyla tövbe eden bir kulun tereddüdünü izâle edip ona kuvvetli bir ümit vererek her zaman Allah'a yönelip ölmeden önce tövbe etmesini temin etmek ve tövbe etmeden günahların bağışlanmıyacağını vurgulamak içindir.

55 Râzî, Mefâtiḥ, X, s. 2-3.

Bakınız, **Râzî**'ye göre Nisâ suresinin: "Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse, şüphesiz büyük bir günahla iftira etmiş olur", anlamındaki 48. âyeti büyük günah işleyenin affedileceğine dair en kuvvetli delildir. Allah bu kulunu fazıyla affeder. Ona göre Allah, bu âyette yasakları iki kısma ayırmıştır ki, bunlardan biri şirk (Allah'a ortak koşmak), diğeri şirkin dışındakiler. Bu şirkin dışındakilere tövbeden önceki büyük günah, tövbeden sonraki büyük ve küçük günah girer. Sonra da şirkin asla affedilmeyeceğine ve fakat Allah'ın dilediği kimse hakkında şirkten başkasını affedeceğine hükmedilir. Onun nazârında bu âyet şirkten başka her şeyin affedileceğine işaret ettiği için, tövbeden önce büyük günahın da affedilmesi gerekir: «وجب ان تكون الكبيرة قبل»⁵⁶.
التوبة ايضاً مغفورة».

Aynı âyeti açıklayan **Zemahşerî** şöyle bir anlayış içerisindedir: Şayet, Yüce Allah'ın şirkinden vaz geçip tövbe eden kimseyi affedeceği, şirkin dışındaki büyük günahları da ancak tövbe ile affedeceğinin sâbit olduğu bilindiğine göre, Rabbimizin "Allah kendine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar" sözünün gayesi nedir? diye sorulursa, derim ki, menfî ve müsbet bir işin (yani şirki affetmemek, şirkten başkasını affetmek keyfiyeti) bir arada zikredilmesinin sebebi Allah'ın لَنْ يَشَاءُ sözüyle ilgilidir. Sanki o söz, "Yüce Allah, kendisine ortak koşmayı istediğine elbette bağışlamaz, ortak koşmanın dışındakileri istediğine bağışlar" demektir; ve birinciden maksat, tövbe etmiyeni bağışlamaz, ikinciden maksat da tövbe edeni bağışlar, demektir. Böylece birinciler menfî, ikinciler de müsbet olur. Bunun bir benzeri, senin: Hükümdar bir dinar bile vermez, istediğine kantar kantar verir, demen gibidir. Bundan maksat: Hükümdar haketmiyen kimseye bir dinar bile vermez, hakeden kimseye de kantar kantar verir, demektir⁵⁷.

Görüldüğü gibi, **Zemahşerî** burada daha değişik bir görüş ile karşımıza çıkıyor. Ona göre tövbe etmek –az da olsa– bağışlanmayı haketmek demektir, fakat bunu: "Ben tövbe ettim, bağışlanmayı hakettim, işte onun için Yüce Allah beni affetti", şeklinde bir sebebe bağlayarak anlamamak gerekir. Önce Yüce Rabbimize yönelip O'ndan af dileyelim ki, ondan sonra bağışlanmayı hakedip ümit bağhyalım. Hiç tövbe etmeden âyetin sadece, "Allah dilerse bağışlar" anlamındaki ibaresine bağlanarak tövbe etmeden ölmek, her halde kul açısından Mu'tezile mezhebinin bu

56 Râzî, Mefâtiḥ, X, s. 124-25.

57 Zemahşerî, Keşşâf, I, s. 519-20.

konudaki görüşünü böylesine tenkid etmekten daha acı olsa gerektir. Çünkü Yüce Allah, inananları da tövbe etmeye çağırırken, bu işin bir emir olarak yapılmasını da istemektedir. Böyle olunca, tövbe edip günahları affettirmek veya günahları olmayanlar için de daha büyük ecir ve mükafata nâil olmak da Allah'ın kullarına bir teklifidir. Öyleyse bu emri yerine getirmeden affedileceğini ummak pek kuvvetli bir delile sahip olmak değildir. Şayet günahsız bir kul ise ve fazlasını istemiyorsa, belki o zaman bu anlayış onun hakkında geçerli olabilir.

Kaldı ki, şartlarına uygun olarak yapılan bir tövbe hakkında: "Yüce Allah dilerse kabul eder, dilerse kabul etmez" demek de meseleye kanaatımızca hiç bir açıklık getirmemektedir. Halbuki yukarıda misallerini verdiğimiz âyetlerde Yüce Rabbimiz: "Tövbeleri kabul eden, merhamet eden, bağışlayan, affeden, şartlarına uygun olarak yapılan tövbeleri kabul etmeyi üzerine alan" olduğunu da açıkca haber vermektedir. Ayrıca günahlarımızı Kendisinden başka affedecek kimse olmadığını da haber veren Yüce Allah'ın, günahkâr kullarının sığınacağı, yalvarıp özür dileyeceği, günahı olmayanların da şükreden bir kul olarak hürmet ve tâzimle bağlanacakları yegâne Rabbimiz olduğunu bilmek islâm inancının temel şartlarından. Bu bakımdan Yüce Allah, dilerse tövbeyi kabul eder, dilerse etmez, diye bir hükümde bulunmak, bilhassa günah işlemiş müslümanlar açısından -tâbir hoş görülsün- meseleyi sallantıda bırakmaktan başka bir şey değildir. Onları bu eziklikten kurtarıp tekrar kazanmak için mümkün merteye bir ümit vermenin daha iyi ve faydalı olacağı kanaatindeyiz. Kaldı ki, tövbe etmeden de Yüce Allah'ın bağışlayacağını benimseyen Ehl-i Sünnetin⁵⁸, şartlarına uygun bir tövbeden sonra da kulunu bağışlayacağı fikrini de haydi haydi benimsemesi daha kolay olmalıdır; fakat bunu Allah hakkında bir zorunluluk (vücûbiyet) olarak anlamamak gerekir. Madem ki, tövbenin de Allah için yapılan bir ibadet olduğunu, başka art bir niyyetin bulunmadığını kabul ettiğimize göre, diğer ibadetler gibi bunu da Rabbimizin, Kur'anda haber verdiği "tövbeleri kabul eden, merhamet edip bağışlayan, kusurları örten ve benzeri isim ve sıfatlarının bir neticesi olarak kabul edeceğini benimsemenin daha doğru olacağı görüşündeyiz. Pek tabiidir ki, en doğrusunu Yüce Rabbimiz bilir, şüphesiz biz, "O'nun ilminden, dilediğinden fazlasını kavrayamayız"⁵⁹.

Başarı Yüce Allah'tandır.

58 Râzî, Mefâtih, X, s. 124-25.

59 2. Bakara/255: "... Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiç bir şeyi kavrayamazlar. ...".